

25. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. №35 от 28.08.1893г. С. 601-602.
26. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 43 от 22.10.1894 г.. С. 817-818 .
27. Подольские епархиальные ведомости. № 23 від 03.06.1900 р. С. 175-178.
28. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. №33 от 12.08.1900 г. С. 773-779.
- 29.. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 5 от 03.02.1896 г. С. 111-115.
30. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 51 от 20.12.1903 г. С. 1545-1549.
31. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 49 от 04.12.1904 г. С. 1106-1108.
32. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 38, 1892 г. С. 690-691.
33. Подольские епархиальные ведомости. № 6, 1893 г. С. 100-102.
34. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 1 от 04.01.1903 г. С. 13 - 16 .
35. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 39. 1901 г. С.690-692.
36. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 19 от 12.05.1901 г. С.342-344.
37. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 32 от 05.08.1900 г. С. 753-757.

О. Б. Пришляк,
молодша наукова співробітниця
фондового відділу
Національного заповідника «Замки Тернопілля»

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА У С. КРИВЧЕ

У статті розглянуто історію будівництва і реставрації замку у селі Кривче, як однієї з найяскравіших пам'яток архітектури Західного Поділля, а також діяльність та здобутки громадської туристичної організації «Подільського туристично-краєзнавчого товариства» по відбудові вежі замку із створення в ній місць для ночівлі туристів і пристосування печери Кришталева під туристичні потреби.

Ключові слова: Кривче, замок, «Подільське товариство туристично-краєзнавче», вежа замку, печера Кришталева.

Одразу після в'їзду в село, яке ще називають Нижнє Кривче, видно величні залишки колись могутнього оборонного замку, що у XVII столітті був одним з найкращих обороноздатних замків на Західному Поділлі - мав розвинуту систему сухих оборонних ровів з трьох сторін - західної, південної і східної. З північної сторони крутий схил природного узгір'я на якому розташований замок, утруднював підступи до нього [7].

За планувальною конфігурацією замок у селі Кривче належить до регулярних, прямокутних замків з наріжними баштами та арсеналом. Замок мав майже квадратну форму з баштами по кутах, а зі східного боку була влаштована в'їзна брама.

В стінах башт знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах з лучковими перемичками, на третьому - ключоподібні бійниці. Закладені отвори бійниць у підвальному ярусі башт дають підстави стверджувати, що первісно рівень поверхні ґрунту був нижчий і башти були чотириярусними. Залишки мурів свідчать про існування прибудованого до західної стіни, з боку замкового подвір'я, палацу.

Вежі та оборонні мури замку муровані з бутового каменю-вапняку, що поширений в даному регіоні, і потиньковані вапняно-пісковим тиньком.

Навіть ті рештки замкових укріплень, що дійшли до нашого часу, дають достатнє уявлення про масштабність будівництва, яке тривало не один рік. Вдало вибране місце робило його неприступним. Він належав до важливих подільських замків. Доля новозбудованого замку була типовою для подільських фортець [8].

У 1639 році магнати Миколай та Войцех Контські на високому лівому березі Циганки між двома її притоками розпочали зведення регулярного замку [1].

Одним із будівничих Кривченського замку був і їхній родич - Миколай Контський (1601-1665 рр.) священик, канонік кам'янецький і полоцький. Належав до людей всебічно освічених і, як і личить освіченій людині, мав велику на ті часи бібліофільську колекцію, про що довідуємось із заповіту плоцького каноника Миколая Конського, який містив дуже цінні на той час речі. Саме Миколай підтвердив дарування у 1634 році дібр Кривче Войцеху і Станіславу Контським [21]. Так як Станіслав помер у 1634 році бездітним, ці землі успадкував його старший брат. Після Войцеха ті землі мали перейти до Марціна, а після нього до його сина, Яна Станіслава [12].

Марцін Казимир гербу Брохвич (1636-1710 рр.), генерал коронної артилерії, каштелян краківський. Він був сином Войцеха та Анни Стогневівни.

У Хотинській битві Конський вміло керував артилерійським вогнем в наступі на турецький табір, а потім на міст через Дністер, відрізавши ворогові шляхи відступу і значно сприявши перемозі.

Під час міжцарів'я, наприкінці 1673 р., обраний суддею у провінції. У елекційній кампанії в Україні воював під Баром, здобув Язловець і Могилів. Під час міжцарів'я 1696 році Марцін Конський був висунутий певними колами як кандидат на польську корону [18].

В другій половині XVII століття замок у Кривчі відіграв важливе стратегічне значення в воєнних діях Польщі проти Туреччини. Вже в 1672 році після підписання Бучацької угоди між Польщею та Туреччиною замок у Кривчі разом із більшою частиною Поділля перейшов у володіння турецького султана. Повернути ці втрачені землі до польської корони вдалося лише через 7 років. В 1675 році Ян III Собеський наказав взяти в облогу цю твердиню. Під час облоги оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. В тому ж році в зруйнованій фортеці засів польський зрадник Кричинський з загоном липків (татар). Замок був пошкоджений, але попри постійні руйнування, якими на його могутніх стінах закарбовувалися усі перемоги та поразки, через його важливе військово-стратегічне значення, цю твердиню швидко відбудовували. Пізніше, в 1687 році, вже татарські загони взяли в облогу поляків, що знайшли захист за мурами замку. Взагалі, його досить часто брали чи то штурмом, чи то облогою [3].

Останнім власником Кривченського замку з роду Контських став Ян Станіслав (1675-1727 рр.), що був сином Марціна Казимира Контського та Урсули Денхоф. Навчався за кордоном і служив у французькій армії Людовіка XIV. Єдиною дочкою Яна Станіслава була Маріанна (1722-1768 рр.), що після смерті батька була під опікою Стефана Гумецького, а в 1744 році стала дружиною Євстахія Потоцького [15].

У XVIII столітті на Поділлі стає спокійніше, відпала загроза нападу татар і турків, через це замок у Кривчі втрачає своє оборонне призначення, його почали відбудовувати, і він поступово перебудовується із фортеці на панський маєток, село також почало відбудовуватись і розширюватись. У середині XVIII століття повновладним господарем замку залишався польський поміщик Ян Беатрик Голєєвський (1789-1862 рр.), який у ньому і проживав. Очевидно, що в цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови – засипані [14].

Ян Беатрик Антоній Голєєвський гербу Косьцеша (народився 11 травня 1798 року - помер 22 травня 1862 року) - польський граф, землевласник.

Народився 11 травня 1798 року [17]. Він був сином Самуїла Голєєвського (власника маєтку Кривче з селами Бабинці, Філіпінці, Чуднівці Чортківського повіту, а з 1823 р. Хлєбова Тернопільського повіту) та Вікторії, уродженої Матушевич гербу Либідь [11]. Мав братів Самуїла (листопадовий повстанець, помер 1846 або 1848) і Тадеуша (листопадовий повстанець, помер 1855 році) і сестру Марію (1804 або 1805 р.н., померла 1893, дружина сусіднього поміщика Кирила Чарковського) [22].

Після батька став власником маєтків Кривче та Глібова. Входив до складу Галицького стану від магнатів у 1838 р. [10].

Він одружився з Розою Чарномською гербу Ястшембець, раніше одруженою зі його двоюрідним братом Юліаном Антонієм Самуелем Голєєвським (помер 1855 році). Вони мали сина Корнеля (1829 р.н.) та доньку Ольгу (1834 р.н., одружена з Щенським Козебродським). Помер Ян Беатрик Голєєвський 22 травня 1862 року [16].

Після скасування панщини в Австро-Угорщині в 1848 році панські маєтності надаються в оренду та у відкуп євреям. В середині XIX століття Ян

Беатрик Голесєвський продав замок єврею-перекупнику Лазару Зейдману (Сейдману), який за короткий час розібрав на каміння дві замкові башти й північні, східні та західні мури оборонної фортеці. З «історичного» каміння Зейдман побудував винокурню, решту продав селянам. Ще й зараз у селі збереглися споруди побудовані з того каменю.

На початку ХХ століття замком володів єврей Лазар Мельцер, який був кривченським головою. З первісних замкових споруд, перед Першою Світовою війною, збереглися південно-західна і південно-східна оборонні вежі та фрагмент оборонного муру, а також частина в'їздової вежі.

У 1924 році Подільське туристично-краєзнавче товариство, отримавши від Лазаря Мельцера в дарунок землі, на яких розташований вхід до печери й залишки замку, зробило другу спробу реставрації замку.

Польське Товариство краєзнавче виникло у Варшаві у 1906 році. Його засновниками були: Мечислав Орлович, Олександр Яновський, Казимир Кульвець, Зигмунт Глогер, інші відомі на той час краєзнавці та мандрівники. Програмними цілями Товариства окрім власне сприяння розвитку туризму проголошувалися: популяризація краєзнавчих досліджень, музейна та видавнича справа. Після Першої світової війни Польське Товариство краєзнавче охоплює діяльністю усю територію тогочасної Польщі. Важко переоцінити колосальний особистий внесок у розвиток туризму та краєзнавства, у тому числі на Поділлі, д-ра Мечислава Орловича (1881 – 1959), видатного географа, етнографа, краєзнавця, популяризатора активного пішого туризму, єдиного в історії Почесного члена Польського товариства краєзнавчого. Згодом тисячі кілометрів туристичних стежок д-ра Орловича втілилися у більш ніж 100 краєзнавчих путівників, деякі з них перевидуються понині, у т. ч. його «*Ilustrowany przewodnik po Galicyi*», «*Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskim*» та інші [23, с. 4].

У 20-х роках минулого століття активність у сфері охорони та відтворення історико-культурної та природної спадщини, розвитку туризму та краєзнавства набуває рис масового громадського руху й на Поділлі.

Органи державної влади Польщі дієво сприяли виникненню та діяльності туристично-краєзнавчих громадських організацій. Їхнє утворення на початку 20-х років у Східній Галичині та на Поділлі певною мірою завдячує активності відділу туризму Міністерства громадських робіт воєводств тодішньої Речі Посполитої. Розуміння того, наскільки багато можна зробити у сфері туризму, сприяючи суспільним ініціативам та практиці громадських послуг, й призвело до створення в 1925 році Воєводського Товариства туристично-краєзнавчого у Тернополі (*Wojewodzkie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze z siedziba w Tarnopolu*) [20].

На початку 30-х років минулого століття було формально зареєстровано 16 автономних регіональних відділень з правами юридичної особи та місцевий гурток у селі Кривче, котрий від 1928 року опікувався благоустроєм території, спорудженням туристичного притулку та екскурсійною діяльністю у кривченській карстовій печері. Кількість членів у центральній організації Товариства налічувала на той час 206, у регіональних відділеннях – 470.

Винятково успішною була діяльність відділення Товариства у Борщові та гуртка у Кривчому, лідером якого був місцевий землевласник Лазар Мельзер. У 1928 році, за сприяння повітового старости та тодішнього голови Борщівського відділення ПТКТ Людвіга Шрейбера, було організовано низку наукових експедицій з дослідження місцевої карстової печери, впорядковано територію довкола неї та відкрито доступ організованих туристичних груп до 4-кілометрового екскурсійного маршруту. Вже у 1929 році печеру відвідало більше 2000 туристів [9].

Прибуток від діяльності, пов'язаної з відкриттям печер на межі 1929–1930 рр., становив 12 000 злотих. Догляд за об'єктами Товариства у Кривче було доручено місцевому гуртку [19, с. 15].

Фінансування діяльності Товариства у цей період здійснювалося за рахунок доходів від нерухомості, видавництва, субсидій і членських внесків. Останні виявилися настільки малими, що практично не мали значення на балансі Товариства. Суми субсидій від Міністерства громадських робіт і Воеводського управління були значно більшими. Тільки за відкриття печер у Кривче було отримано 6 000 зл., 1 000 зл. виділено на реконструкцію приміщення замкових веж у Кривче. Субсидії також надавали повітові органи влади [13, с. 8].

Завдяки меценатському дару п. Мельцера, Товариство стало власником двох земельних ділянок у Кривчому, особливо цінних з точки зору перспектив розвитку туризму: довкола кривченської печери та замку. В свою чергу ПТКТ виконало масштабні роботи з облаштування дороги, території довкола печери та замку, відбудувало дві замкові вежі та пристосувало його для відвідування. У трьох окремих будинках було також облаштовано туристичний притулок. Відтак впродовж кількох років, 1928–1930, завдячуючи зусиллям Товариства, невелике село на Поділлі стало відомим осередком активного пізнавального туризму, що приваблював гостей з цілої країни. Борщівське відділення ПТКТ опікувалося також відбудовою та реставрацією замкових споруд у Кудринцях над Збручем.

У звіті Подільського туристично-краєзнавчого товариства за 1930-ті роки можемо знайти такі відомості про реставрацію печер та замку у Кривче:

1. Печери Кристалічні в Кривче була значно розширені і належним чином захищені на основі професійного керівництва – інженерів-шахтарів і петрографів. Подальші роботи навколо печер в Кривче передбачають полегшення доступу до печери шляхом спорудження стежки від підніжжя пагорбу, забезпечення її міцними поручнями на кілька сотень метрів, встановлення лавок для відпочинку та будівництво складу-укриття поруч з печерами, а також водночас зал очікування для туристів.

2. Сховище Туристичне у Кривче розміщувалось у вежі середньовічного замку, у звітному періоді був обладнаний додатковими комплектами ліжок з постільною білизною та інвентарем. Старе підземелля на першому поверсі під баштою планується переробити під кухню – сторожку щоб сторож притулку був також провідником і зобов'язаний вести буфет, оскільки значна віддаленість від квартири гіда в селі та відсутність належного закладу

харчування в Кривче створюють для туристів певні незручності, яких можна було б уникнути задуманим вище способом. Голова гуртка пан Лазар Мельцер, власник маєтку Кривче, постійно наглядав за обома будівлями та дбайливо доглядав як за печерами так і за притулком [13, с.11-12].

Упродовж 1931–1934 рр. проводилися роботи з дослідження печер у Кривче. Результатом експедиційних робіт стало збільшення кількості доступних коридорів у печерах [4, с. 37].

На жаль, реалізації багатьох планів ПТКТ перешкодила Друга світова війна...

А коли відновилася радянська влада, у 1946 р. для будівництва дороги в Кривчі почали розбирати як в'їзну браму, так і залишки мурів. В 1950-ті роки під час будівництва сільського клубу в безпосередній близькості від замку були розібрані залишки в'їздової вежі. Навіть з фундаментів зруйнованих стін і веж місцеві жителі повибирали весь камінь.

Третя спроба реставрації замку була зроблена в 1990 році. Тоді місцевий колгосп доклав багато зусиль і коштів, щоб врятувати історичну пам'ять про оборонну твердиню, ініціювавши її реставрацію [6].

Замок в селі Кривче згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 року №1397-р, ввійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». У 2011 році під керівництвом заповідника були проведені археологічні дослідження. У результаті їх проведення мурованих оборонних споруд (мурів) по межах досліджуваної території мису, які б належали до замку XVII століття, виявлено не було, що свідчить про їх відсутність в цей період.

У нинішній час замок збережений фрагментарно. Про колишній замок нагадують лише дві шестигранні башти-бастеї на всю первісну висоту до рівня карнизів - південно-східна та південно-західна, та оборонний мур між ними частково збережений до рівня 2-го ярусу веж на висоту 4 метрів [2]. І тому досить цінним є проект часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку, який розробив інститут «Укрзахідпроектреставрація» [5].

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрушко І. О. Ескізний проект консервації та часткової реставрації замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільської області. Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1990 р. Т. 71-1, 71-4;
2. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації. Кам'янець-Подільський: Фортифікація України, 1993. С.29-30.
3. Данилейко В. М. Село Кривче та замок Контських, згідно нових архівних та іконографічних даних Наукові записки Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля» Збараж, №8, 2018, С. 244-251.
4. Іваньо С.М. Особливості діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства у Галичині у міжвоєнний період (1925–1939) / Вчені записки Таврійського Національного університету імені В.І. Вернадського. /

Серія: Історичні науки. Том 32 (71), № 4 2021. - Видавничий дім «Гельветика» 2021. - с.34-41

5. Лонкевич Д. Замок в с. Кривче Борщівського району. Періодичне видання інституту Укрзахідпроектреставтація «Вісник» № 11 Львів, 2000 р. С.64-66;

6. Маметов В. Золота Брика. Історія фортеці у Нижньому Кривчому: Ровесник (Тр). 19.05.1970.

7. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Українська Академія Наук. Київ, 1928.

8. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини. Літопис Борщівщини Видання Борщівського краєзнавчого музею, ред. Скочеляс І, Сохацький № 6 м. Борщів: КТ «Джерело», 1994 р. с.7-8;

9. Степаненко О. М. Екологічно-гуманітарне об'єднання «Зелений Світ». З історії Подільського товариства туристично-краєзнавчого <https://zal-lib.pp.ua/z-istoriyi-podilskogo-tovarystva-turystychno-kraeyeznavchogo/>

10. Adam Boniecki: Herbarz polski. T. 3: Chmielewscy – Czetowscy. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1900, s. 284.

11. Adam Boniecki: Herbarz Polski. t. VI. Golejewscy v. Golejowscy h. Kościeszka T. IX. Warszawa, 1906, s. 369–370.

12. Adam Przyboś : Kątski (Kącki, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636—1710). [W: Polski Słownik Biograficzny. T. XII, cz. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966—1967, s. 316–319.

13. Akta Podolskie Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawcze. Sprawozdanie Wydziału Wojewódzkiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego z działalności za czas od dnia 31 marca 1928 do 1 marca 1930 w materiałach Ośrodka Dokumentacji Historii Turystyki Górskiej sygn. 4.01.12. 10 s.

14. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej»: Lwów, 1892. s.25, 60, 82.

15. Edmund Rabowicz i Paweł Stok: Kątski Jan Stanisław h. Brochwicz (ok. 1685—1727). [W:] Polski Słownik Biograficzny. T. XII, cz. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966—1967, s. 314–315.

16. Herbarz polski. T. I. Lipsk, t. VI s. 183: Golejewscy v. Golejowscy h. Kościeszka 1839-1846, s. 382.

17. Jerzy Sewer Dunin-Borkowski: Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich. Lwów / Warszawa: 1908, s. 372-373.

18. Kątski, Marcin (2003). Diariusz wyprawy wiedeńskiej Króla Jana III w roku 1683 (in Polish). Królikowski, Bohdan. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego s. 379.

19. Kunzek T. Dziesięciolecie istnienia i działalności Podolskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego 1925–1935. Nakładem Podolskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego w Tarnopolu, Tarnopol. 1935. 48 s. URL: <https://polona.pl/item/dziesieciolecie-istnienia-i-dzialalnosci-podolskiego-towarzystwa,OTY0NzIzNzY/6/#info:metadata> (дата звернення: 22.09.2021).

20. Mieczysław Orłowicz – «Moje wspomnienia turystyczne», Wrocław – Warszawa – Kraków Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1970
21. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów h. Brochwicz Przyczynek do dziejów rodów rycerskich Małopolski. Studium historyczno-genealogiczne od połowy XIV wieku Robert Antoń, s. 496
22. Tadeusz Czarkowski-Golejewski: Pamiętnik Tadeusza Czarkowskiego-Golejewskiego pierwszego ordynata na Wysuczce. Poświęcony dzieciom i wnukom oraz najbliższej rodzinie. Borszczów: Drukarnia P. Seidmana, 1905, s. 127-128.
23. W. Kowalik – «Życie dla turystyki, krajoznawstwa i sportu. Mieczysław Orłowicz», „Gosciniec PTTK», 2009